

Rafał Szopa*

ZNACZENIE RELIGII W KSZTAŁTOWANIU CYWILIZACJI ZACHODNIOEUROPEJSKIEJ

THE IMPORTANCE OF RELIGION IN SHAPING WESTERN EUROPEAN CIVILIZATION

Abstract: Religion is an essential part of Western European civilization. It shaped the West in a specific way through the supremacy of spiritual values/forces over the worldly ones. Religion is a powerful shaping factor because it belongs to the human nature. People are religious beings and thus civilization is steeped by religion, particularly the West, which was essentially saved by the Church from destruction after the fall of the Roman Empire.

Keywords: religion, civilization, West, Church, human nature.

1. PODEJŚCIE DO RELIGII W CYWILIZACJI ZACHODNIEJ

Od kiedy można mówić o Zachodzie i Wschodzie? Pojęcie Zachodu można stosować od 11 tys. lat p.n.e., odkąd na terenie Żyznego Półksiężycy powstało rolnictwo¹. Jednakże narzędziem analitycznym termin ten staje się po r. 8000 p.n.e. kiedy „[...] pojawiły się inne ośrodki cywilizacyjne rolnictwa”². Wschód zaś to obszar najbardziej wysuniętego na wschód ośrodka cywilizacyjnego od ok. 7500 r. p.n.e.³ Religia w swej społecznej funkcji nabrała znaczenia na Zachodzie od ok. 8000 r. p.n.e., wraz z rozwojem rolnictwa i pojawieniem się własności prywatnej⁴. Dziedziczenie własności stało się niezbędne do przeżycia, stąd pojawił się kult

* Dr Rafał Szopa – doktor nauk teologicznych (filozofia chrześcijańska); absolwent Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu; pracownik naukowy Politechniki Wrocławskiej.

¹ I. Morris. *Dlaczego Zachód rządzi – na razie*. Przeł. T. Bieroń. Poznań 2015 s. 141.

² *Tamże*.

³ *Tamże*.

⁴ *Tamże* s. 123.

przodków, dzięki którym możliwe było funkcjonowanie⁵. Z czasem religia zaczęła służyć jako instrument polityczny do uzasadnienia władzy sprawowanej przez cesarzy rzymskich⁶ czy też jako wyjaśnienie zjawisk przyrodniczych. Dzięki religii rozwinęły się też charakterystyczne dla Zachodu wartości i sposób myślenia.

W Cesarstwie Rzymskim deifikacja cesarzy następowała z reguły po ich śmierci⁷, lecz począwszy od Juliusza Cezara sytuacja zaczęła się zmieniać. Był on pierwszą osobą deifikowaną za życia⁸. Oktawian August, chociaż za życia nie był oficjalnie uznany za boga, wykorzystywał swoje boskie prerogatywy i odbierał boski kult⁹. Instytucją odpowiedzialną za deifikację był rzymski senat, i to on uznał oficjalnie Oktawiana za boga 17 września 14 r.¹⁰, niecały miesiąc po śmierci (19 sierpnia). Procedura deifikacji ulegała zmianie na przestrzeni lat¹¹, ważne jest jednak, że państwo w cywilizacji zachodniej było zaangażowane w kwestie religijne.

Podobna do rzymskiej była również sytuacja w Grecji. Religia odgrywała tam bardzo ważną funkcję społeczną:

[...] poprzez udział w czynnościach kultowych podtrzymywano więź między ludźmi i bogami oraz solidarność społeczną. Zaniechanie tego obowiązku uznawano za bezbożność i zagrożenie dla ładu społecznego i karano surowo (wygnanie, śmierć)¹².

Religia grecka była początkowo naturalistyczna i służyła do wyjaśniania zjawisk przyrodniczych¹³.

Z czasem charakter religii się zmienił „pod wpływem postępującego różniczkowania się społeczeństwa rodowego, rozwoju rzemiosł i handlu¹⁴.

Zeus, oprócz bycia władcą piorunów i błyskawic, stał się „[...] stróżem praw społecznych opartych na własności prywatnej”¹⁵. Religia była w pewnym sensie przedpolem filozofii, ale zarówno w Rzymie, jak i w Grecji stała się częścią struktur

⁵ Tamże s. 123-124.

⁶ Kult cesarzy. <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kult-cesarzy;3928881.html>> [dostęp: 20.11.2021].

⁷ A. Chalupa. *How Did Roman Emperors Become Gods? Various Concepts of Imperial Apotheosis*. „Anodos. Studies of the Ancient World” 2006-2007 nr 6-7 s. 201.

⁸ Tamże s. 202.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże s. 203-204.

¹² K. Banek. *Religia starożytnej Grecji*. W: *Słownik wiedzy o religiach*. Red. K. Banek. Bielsko-Biała 2007 s. 422.

¹³ G. Reale. *Historia filozofii starożytnej. Od początków do Sokratesa*. T. 1. Przeł. E.I. Zieliński. Lublin 2005 s. 46.

¹⁴ W. Markowska. *Mity greckie*. Warszawa 1957 s. 12.

¹⁵ Tamże.

państwowych. Sytuacja taka utrzymywała się również po powstaniu chrześcijaństwa, zwłaszcza od edyktu mediolańskiego w 312 r., kiedy chrześcijaństwo stało się uprzywilejowaną religią Cesarstwa Rzymskiego¹⁶.

Po edyktie mediolańskim Kościół miał ścisłą więź z państwem, gdyż chrześcijanie widzieli w cesarzu Konstantynie biblijnego króla na wzór Starego Testamentu – chociaż nie był to jeszcze cesaropapizm – co było tym łatwiejsze, że władzę, nawet pogańską, uznawano za pochodną od Boga¹⁷. Nie zastanawiano się wówczas nad ujemnymi skutkami związku państwa z Kościołem¹⁸. Faktycznym twórcą Kościoła państwowego jest cesarz Teodozjusz Wielki, który w 380 r. wydał edykt tesaloński, ustanawiający katolicyzm oficjalną religią cesarstwa¹⁹. Kolejnym krokiem do uściślenia relacji państwo – Kościół był edykt z 455 r. wydany przez Walentyniana III i Teodozjusza II, uznający papieża jako głowę Kościoła zachodniego²⁰. Wydaje się, że szczytowym okresem ścisłej relacji państwa i Kościoła był pontyfikat Grzegorza VII²¹, a zwłaszcza Innocentego III, który rozumiał władzę duchowną jako ważniejszą od świeckiej i stawiał Kościół ponad państwem²². Innocenty III uważał, że papież może legitymizować doczesną sferę życia²³. Papież uważał się

[...] nie tylko za następcę św. Piotra, ale również za namiestnika Chrystusowego na ziemi. Usiłuje więc z tytułu duchowej supremacji – *plenitudo potestatis spiritualis* – pod pozorem walki ze złem doczesnym i grzechem, występować w roli zastępcy Chrystusa. Papież staje się «królem królów» – *rex regum*, ponad wszelkimi «książętami i sędziami»²⁴.

Następcy Innocentego III dostrzegali – tak jak on – naczelne znaczenie państwa, ale problemy Kościoła, inaczej niż ich poprzednik, starali się rozwiązywać na drodze prawniczej i politycznej²⁵. Sytuacja zaczęła się zmieniać w czasach nowożytnych. James Madison w liście z 1821 r. do F.L. Schaeffer'a pisał, że Marcin

¹⁶ M. Banaszak. *Historia Kościoła katolickiego*. T. 1. Warszawa 2005 s. 77.

¹⁷ *Tamże*.

¹⁸ *Tamże*.

¹⁹ S.Z. Ehler, J.B. Morrall. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries*. Westminster 1954 s. 6.

²⁰ *Tamże* s. 7; por. J. Surzyn. *Papiestwo*. W: *Słownik myśli społeczno-politycznej*. Red. M. Siwiec. Bielsko-Biała 2005 s. 151.

²¹ Chodzi o dokument *Dictatus Papae* z 1075 r., w którym papież pokazuje, że papiestwo stoi ponad władzą świecką.

²² L. Mary. *Pope Innocent III and the Marks of a Great Papacy*. <<https://catholicism.org/pope-innocent-iii-and-the-marks-of-a-great-papacy.html>> [dostęp: 20.11.2021].

²³ D. Courtney-Batson. *Per venerabilem: from practical necessity to judicial supremacy*. W: *Pope Innocent III and his World*. Red. J.C. Moore. Aldershot 1999 s. 289.

²⁴ J. Surzyn. *Papiestwo* s. 153.

²⁵ M. Banaszak. *Historia Kościoła katolickiego*. T. 2. Warszawa 2009 s. 116.

Luter był prekursorem rozdziału religii od państwa²⁶. Według czwartego prezydenta USA wzajemna niezależność to gwarant pokojowego praktykowania religii, harmonii społecznej i politycznego dostatku²⁷.

Duży wkład w kształtowanie doktryny o separacji Kościoła od państwa miał John Locke. W jego ujęciu religia nie jest częścią struktur państwowych, a państwo nie jest właściwym instrumentem do zbawienia dusz²⁸. Ważną kwestią dla Locke'a był problem wzajemnej tolerancji. Poruszał on jej trzy aspekty. Po pierwsze, jeśli chodzi o tolerancję wewnątrz wspólnoty religijnej, Locke dopuszczał możliwość wydalenia osoby z takiej wspólnoty po wcześniejszym upomnieniu²⁹. Ekskomunikacja jednak nie oznaczała pozbawienia osoby wszystkich dóbr cywilnych posiadanych wcześniej³⁰. Było tak dlatego, gdyż dobra te należały do rządu świeckiego i były pod jego ochroną³¹.

Po drugie, nikt nie miał prawa, aby osądzać kogoś w sprawach cywilnych z powodu przynależności do innego Kościoła czy religii³². Żadna szkoda nie powinna być nikomu wyrządzona, niezależnie czy jest chrześcijaninem czy pogańskim³³. Nie w gestii religii było wtrącać się do praw cywilnych oraz dóbr świeckich³⁴. Według Locka nie może być pokoju i bezpieczeństwa między ludźmi tak długo, jak zasada rozdziału religii od spraw świeckich nie będzie przestrzegana³⁵.

Po trzecie, Locke twierdził, że duchowni posiadają swoją godność, ale tylko wewnątrz Kościoła. Nie mogą wpływać na sprawy świeckie, gdyż Kościół sam w sobie jest czymś absolutnie odrębnym³⁶. Granica między Kościołem a państwem jest ustalona i stała, ponieważ te dwie rzeczywistości są tak różne, jak niebo i ziemia, doskonale oddzielone i nieskończenie różne od siebie³⁷.

Zmiana podejścia do zagadnienia relacji państwo – religia/Kościół począwszy od starożytności do nowożytności jest ogromna. Model wypracowany w czasach

²⁶ J. Madison. *Letters and other writings*. T. III. Philadelphia 1865 s. 242: „It illustrates the excellence of a system which, by a due distinction, to which the genius and courage of Luther led the way, between what is due to Caesar and what is due God, best promotes the discharge of both obligations”.

²⁷ *Tamże* s. 243: „A mutual independence is found most friendly to practical Religion, to social harmony, and to political prosperity”.

²⁸ M. Goldie. *Locke on Religious Toleration*. <<https://oll.libertyfund.org/pages/locke-on-religious-toleration-by-mark-goldie>> [dostęp: 20.11.2021].

²⁹ J. Locke. *A Letter Concerning Toleration*. Tłum. W. Popple. <<http://www.constitution.org/jl/tolerati.htm>> [dostęp: 5.04.2017].

³⁰ *Tamże*.

³¹ *Tamże*.

³² *Tamże*.

³³ *Tamże*.

³⁴ *Tamże*.

³⁵ *Tamże*.

³⁶ *Tamże*.

³⁷ *Tamże*.

nowożytnych funkcjonuje do dzisiaj, nie licząc wrogich postaw wobec religii w ogóle³⁸. Stał się on nawet cechą charakterystyczną cywilizacji zachodniej.

2. RELIGIA I CYWILIZACJA – WZAJEMNY WPŁYW

Formalna relacja między religią a cywilizacją/państwem została w jakimś stopniu ustalona, ale wzajemny wpływ religii na cywilizację i cywilizacji na religię to inny problem. Feliks Koneczny ujął go w pytaniu:

Zachodzi wielka kwestja, jedna z największych w historii, a moźne nawet największa: czy religia wytwarza cywilizację, czy cywilizacja religię?³⁹

Podobnie, choć nieco inaczej, wyraził ten problem uczeń Konecznego, Anton Hilckman:

Czy cywilizacje stworzone są przez religię? Czy cywilizacja jest czymś wyzwolonym ze zbiorowych przeżyć religijnych, by potem kroczyć wedle własnych zagadkowych praw bytu?⁴⁰

Łatwiej będzie udzielić odpowiedzi na powyższe pytania, wiedząc, czym jest sama cywilizacja. Dla Konecznego cywilizacja jest

[...] sumą wszystkiego, co pewnemu odłamowi ludzkości jest wspólnego; a zarazem suma tego wszystkiego, czem się taki odłam różni od innych. [...] Cywilizacja jest to metoda ustroju życia zbiorowego. Tak jest! cywilizacja jest po prostu metodą⁴¹.

Hilckman dał bardziej ogólną i filozoficzną definicję cywilizacji: „Cywilizacje są to różne sposoby bycia człowiekiem”⁴². Jego definicja pokazuje, że cywilizacja

³⁸ Np. wśród tzw. nowych ateistów. Por. J. Babiński. *Irreligia*. Peplin 2010; A.K. Wucherer-Hundenfeld. *Doniosłość fenomenu współczesnego ateizmu*. Tłum. F. Adamski. W: *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*. Wybór i oprac. F. Adamski. Kraków 2011; M.J. Buckley. *Ateizm w sporze z religią*. Przeł. M. Frankiewicz. Kraków 2009; A. Grumelli, G. Bolino. *Cechy współczesnego ateizmu*. W: *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*; F. Bargiel. *Niektóre źródła współczesnego ateizmu*. W: *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*; G. Lohfink. *Jakie argumenty ma nowy ateizm. Krytyczna dyskusja*. Przeł. J. Machnac. Wrocław 2009.

³⁹ F. Koneczny. *Religje a cywilizacje*. „Ateneum Kapłańskie” 1926 t. 12 s. 15. Cyt. za: T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji*. Antona Hilckmana porównawcza nauka o cywilizacjach. *Zasady – Metoda – Zastosowanie*. Toruń 2013 s. 171.

⁴⁰ A. Hilckman. *Feliks Koneczny und die Vergleichende Kulturwissenschaft*, „Saeculum” 1952 nr 3 s. 81. Cyt. za: T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 171.

⁴¹ F. Koneczny. *O wielości cywilizacyj*. Karków 1935 s. 154. Cyt. za: T. Stępień, *Europa wobec cywilizacji* s. 81.

⁴² A. Hilckman. *Die Wissenschaft von den Kulturen*. „Zeitschrift für Philosophische Forschung” 1970 nr 24. Cyt. za: T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 81.

nie ogranicza się do społecznej natury człowieka, ale dotyczy pytania o to, kim człowiek jest⁴³. W takim ujęciu cywilizacja jest więc tym wszystkim, co człowiek myśli o świecie i w jaki sposób przeżywa swoje życie.

Zostaje jeszcze pytanie o istotę religii. Według Konecznego religia to „[...] system ujmujący stosunek świata przyrodzonego do nadprzyrodzonego”⁴⁴. Ujęcie to jest kompatybilne z podejściem do religii tomizmu egzystencjalnego. Istnienie religii można wytłumaczyć relacją partycypacji⁴⁵ między Bogiem a światem, lecz

[...] relacja partycypacji w stosunku do człowieka ma charakter szczególny. Bóg jest bowiem nie tylko ostatecznym źródłem osobowego istnienia człowieka (dusza), ale człowiek jako osoba jest stworzony na «obraz i podobieństwo». Bóg jest również Najwyższym Dobrem, ku któremu człowiek może w sposób świadomy i wolny zmierzać i w ten sposób osiągnąć najwyższy rozwój – spełnienie. Tylko człowiek jako osoba, a więc istota zdolna do intelektualnego poznania i wolnego dążenia za poznany dobrem, zdolny jest relację partycypacji poznać i w sposób świadomy i wolny do Niego dążyć przez całe życie. Wyraża się to w sposób szczególny w moralnym i religijnym działaniu człowieka⁴⁶.

Religia jest zatem rezultatem istnienia związku zależności między człowiekiem a Bogiem. Jest to związek osobowy:

Tylko człowiekowi jako osobie przysługuje religijność, czyli zdolność nawiązania świadomego i wolnego związku z Bogiem. Metafizyka wskazuje, że religia, by była prawdziwa, musi mieć charakter interpersonalny – odnosić się do Boga, który jest osobą, którego człowiek w sposób wolny i świadomy wybiera jako ostateczny cel swego życia. Wszystkie inne rozumienia przedmiotu czci religijnej są w stosunku do człowieka-osoby nieadekwatne. Człowiek może kochać Boga-Osobę i tylko z osobowym Bogiem może nawiązać kontakt moralny (świadomy, wolny i psychiczny). Modlitwa, która jest dialogiem z Bogiem, ofiara jako dar czegoś, a przede wszystkim siebie Bogu – są najlepszym dowodem⁴⁷.

Czy więc religia wytwarza cywilizację, czy cywilizacja religię? Koneczny i Hilckman uważają, że w cywilizacjach sakralnych – jak bramińska i żydowska – cywilizacja i religia są ze sobą tożsame, ale w cywilizacjach niesakralnych – gdzie religiami dominującymi są chrześcijaństwo, buddyzm i islam – tak nie jest⁴⁸.

⁴³ T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 81.

⁴⁴ F. Koneczny. *Religie a cywilizacje* s. 4. Cyt. za: T. Stępień *Europa wobec cywilizacji* s. 173.

⁴⁵ R. Szopa. *Św. Tomasz z Akwinu teoria partycypacji bytu w ujęciu Louisa Geigera i Cornelio Fabra. Studium historyczno-metafizyczne*. Legnica 2017 s. 167-168.

⁴⁶ Z. Zdybicka, *Udział filozofii w określaniu prawdziwości religii*. W: *Filozofować w kontekście teologii. Problem religii prawdziwej*. Red. P. Moskal. Lublin 2004 s. 47.

⁴⁷ *Tamże* s. 48.

⁴⁸ T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 171.

Porządek świata doczesnego i transcendentnego jest inny i nie wolno ich mieszać⁴⁹. Cywilizacji jest wiele, a religia wznosi się ponad podziałami cywilizacyjnymi, czego przykładem może być działalność misyjna Kościoła⁵⁰. Jeżeli religia utożsamiałaby się z cywilizacją, to cywilizacji byłoby tyle, ile religii, a to jest przeciwne doświadczeniu⁵¹. W jaki więc sposób religia i cywilizacja – jeśli w ogóle – wpływają na siebie?

Kluczem do odpowiedzi na powyższe pytanie jest człowiek, w którym ogniskują się pojęcia cywilizacji i religii. Z jednej strony człowiek stworzył cywilizację/kulturę, będącą racjonalizacją natury⁵², gdyż przyroda nie wystarczała mu do rozwoju⁵³. Z drugiej zaś stworzona przez niego cywilizacja nie wystarcza, gdyż będąc bytem transcendującym przyrodę⁵⁴, człowiek dąży zarazem do świata nadprzyrodzonego. To zdwojenie ludzkiej egzystencji, wynikające z cielesno-duchowej⁵⁵ natury człowieka, wyjaśnia przyczynę pojawienia się religii i jej relacji do cywilizacji.

Z metafizycznego punktu widzenia religijność jest rezultatem ontycznej struktury człowieka, jego niewystarczalności egzystencjalnej. W ujęciu metafizyki tomistycznej człowiek – tak jak każdy byt poza Bogiem – składa się z istoty i istnienia, które są ze sobą nietożsame, i aby istnieć, potrzebuje być podtrzymywany w tym istnieniu przez Boga. Relacja partycypacji między człowiekiem a Bogiem jest odpowiedzialna za istnienie człowieka oraz za religijność, czyli racjonalną zdolność do odkrycia relacji partycypacji, z czego rodzi się religia, a więc wola oddania czci Bogu. Religia zatem jest relacją wertrykalną, ale ma także znaczenie cywilizacyjne, horyzontalne, ponieważ spośród pięciu kategorii bytu (*quincunx*: prawda, dobro, piękno, zdrowie, dobrobyt) dobro jest bezpośrednio związane z prawdą i

[...] dotyczy kluczowej dla każdej cywilizacji dziedziny moralności, w której to ogniskuje się stosunek i wpływ religii na cywilizację⁵⁶.

⁴⁹ *Tamże*.

⁵⁰ *Tamże*.

⁵¹ M. Kuriański. *Feliks Koneczny (1862-1949) o stosunku religii do cywilizacji*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 9:2010 nr 1 (16) s. 116.

⁵² M.A. Krąpiec. *Ja – człowiek*. Lublin 1991 s. 236. Do podstawowych dziedzin kultury zalicza się naukę, etykę, sztukę i religię. Por. D. Kreft. *Człowiek a kultura*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 4:2005 nr 2 (7) s. 102-120.

⁵³ M.A. Krąpiec. *Odzyskać świat realny*. Lublin 1999 s. 386. Człowieka charakteryzuje rozum, który daje mu wręcz nieskończone możliwości aktualizowania potencjału tkwiącego w ludzkiej naturze. *Tamże*.

⁵⁴ W kontekście filozofii kultury por. J. Tupikowski. *Fragmentacja filozofii a kryzys współczesnej kultury*. W: *Wiwisekcja czyli co dolega współczesnej kulturze*. Red. A. Ziombra. Legnica 2013 s. 48.

⁵⁵ Z punktu widzenia tomizmu.

⁵⁶ T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 172. Stwierdzenie, że w kategorii dobra ogniskuje się wpływ religii na cywilizację, ma uzasadnienie metafizyczne. Bóg jest bowiem Najwyższym Dobrem. S. Kamiński. *Filozofia Boga*. Lublin 2001 s. 338; *Sth*, I, q. 19, a. 1.

Prawda zaś odnosi się do świata przyrodzonego i nadprzyrodzonego, dlatego też w każdej cywilizacji jest religia i nie może być cywilizacji bez religii⁵⁷. Religia i cywilizacja są więc ściśle ze sobą związane, ponieważ podmiotem obu jest człowiek, który w swej cielesno-duchowej naturze tworzy cywilizację jako odpowiednią dla siebie niszę życiową, adekwatną do jego sposobu istnienia, oraz – z racji wpisanej w jego naturę transcendencji – oddaje cześć Bogu. Człowiek jest jednym bytem, niepodzielnym i dlatego pytanie o wzajemny wpływ religii na cywilizację i odwrotnie dotyczy *de facto* jego natury. Zobaczmy teraz, jak religia rzeczywiście oddziaływała na cywilizację zachodnią.

3. RELIGIA WEWNĄTRZ CYWILIZACJI – REZULTATY

Co religia dała Zachodowi? Jest ona spoiwem łączącym rzeczywistość ziemską i niebieską. Granica przebiega we wnętrzu człowieka, jako bytu złożonego z duszy i ciała. Dzięki temu, że jest on bytem cielesno-duchowym, może wprowadzać do świata ziemskiego wartości duchowe, przeobrażać go od wewnątrz. Idąc za myślą św. Augustyna, można powiedzieć, że poprzez człowieka w cywilizacji urzeczywistniają się dwa państwa: ziemskie i Boże. Nawiązując do definicji cywilizacji podanych przez Konecznego i Hilckmana, należałoby stwierdzić, że za sprawą religii mamy do czynienia z dwiema metodami życia zbiorowego lub dwoma sposobami bycia człowiekiem: ziemskim i niebieskim.

Biskup Hippony w dziele *De civitate Dei* wskazuje na podwójne źródło pochodzenia tych metod bądź sposobów: miłość własna i miłość Boga⁵⁸. Żyjąc

⁵⁷ T. Stępień. *Europa wobec cywilizacji* s. 173.

⁵⁸ Augustyn z Hippony. *O państwie Bożym. Przeciw poganom ksiąg XXII*. T. 2. Przeł. W. Kor-natowski. Warszawa 1977 XIV, XXVIII. Cały oryginalny fragment o pochodzeniu dwóch państw jest następujący: „Fecerunt itaque ciuitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei, caelestem uero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum; haec dicit Deo suo: Gloria mea et exaltans caput meum. Illi in principibus eius uel in eis quas subiugat nationibus dominandi libido dominatur; in hac seruiunt inuicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit uirtutem suam; haec dicit Deo suo: Diligam te, Domine, uirtus mea. Ideoque in illa sapientes eius secundum hominem uiuentes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, non ut Deum honorauerunt aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) stulti facti sunt et inmutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et uolucrum et quadrupedum et serpentium (ad huiusce modi enim simulacra adoranda uel duces populorum uel sectatores fuerunt), et coluerunt atque seruierunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula; in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur uerus Deus, id expectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, uerum etiam angelorum, ut sit Deus omnia in omnibus”. <<http://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ14.shtml>> [dostęp: 1.06.2017].

wyłącznie miłością własną, człowiek pogardza Bogiem i tworzy państwo ziemskie, natomiast miłość do Boga powoduje pogardzenie sobą i tworzy państwo Boże. W zależności od wyboru człowiek tworzy społeczność opartą na wartościach ziemskich lub nadprzyrodzonych. Wiemy jednak, że nie jesteśmy skazani jedynie na wybór, lecz możemy niejako implementować państwo Boże do państwa ziemskiego. Religia jest właśnie łącznikiem, czymś, co pozwala przekształcać rzeczywistość ziemską w niebiańską. Podmiotem jest zawsze człowiek, który jako jedyny byt partycypujący w Bogu posiada naturę rozumną, co sprawia, że jest otwarty na źródło swej rozumności – na Najwyższy Rozum.

Rezultatem ontycznej struktury człowieka jest jego specyficzne istnienie i działanie, tj. konieczność stworzenia dla siebie kultury, gdyż sama przyroda człowiekowi nie wystarczała do życia i rozwoju – zgodnie z zasadą *agere sequitur esse*. Ponieważ Stwórcą ludzkiej natury jest Bóg, w związku z tym można powiedzieć, że budowanie cywilizacji od początku miało podłoże religijne. Inaczej mówiąc, ponieważ twórcą cywilizacji jest człowiek – byt z natury religijny, to również stworzona przez niego cywilizacja ma charakter religijny. Nie oznacza to jednak, że wszystkie cywilizacje mają charakter sakralny. Jak widzieliśmy, według Konecznego tylko dwie cywilizacje (bramińska i żydowska) są sakralne. Zachód wypracował metodę relacji między państwem a instytucjami religijnymi pozwalającą na zachowanie autonomii obywateli. Dzięki temu cywilizacja zachodnia nie jest sakralna, ale możemy ją nazwać chrześcijańską lub łacińską. Dzieje się tak dlatego, że stosunki między państwem a Kościołem katolickim są szczególne.

Według Konecznego Kościół przejął cywilizację łacińską⁵⁹. Ściślej rzecz biorąc, Kościół dołączył do tej cywilizacji i zasymilował ją, po czym zaczął niejako przerabiać ją w świetle Ewangelii. W pierwszych wiekach swego istnienia przejął osiągnięcia kultury grecko-rzymskiej. Szczególnie dzięki uczynieniu z greckiej filozofii narzędzia intelektualnego teologii Kościół mógł dotrzeć z Ewangelią do wielu obywateli Cesarstwa Rzymskiego, wykształconych w szkołach filozoficznych, a będących do tej pory sceptycznymi wobec chrześcijaństwa. Ojcowie Kościoła zasadniczo przychylnie podchodzili do filozofii⁶⁰. Klemens Aleksandryjski odnośnie do filozofii greckiej pisał:

Przed przyjściem na świat Pana filozofia była niezbędna dla Hellenów, aby ich prowadzić ku sprawiedliwości. Teraz natomiast przydaje się do tego, aby ich prowadzić ku bojaźni Bożej. [...] Wszelkiego bowiem dobra sprawcą jest tylko Bóg, w jednym przypadku bezpośrednio i pierwszoplanowo, jak w odniesieniu do Starego i Nowego Testamentu, w innych pośrednio i przez następstwa, jak

⁵⁹ F. Koneczny. *Religje a cywilizacje* s. 22.

⁶⁰ Pierwszym filozofem wczesnochrześcijańskim, który zaczerpnął terminologię filozoficzną do interpretacji objawienia, jest św. Justyn Męczennik. D. Mrugalski. *Logos. Filozoficzne i teologiczne źródła idei wczesnochrześcijańskiej*. Kraków 2006 s. 183.

w zastosowaniu do filozofii. Być może nawet, że filozofia została dana Hellenom bezpośrednio i celowo, zanim Pan ich także powołał. Bo przecież i ona prowadziła żywioł helleński do Chrystusa, podobnie jak Prawo prowadziło do Niego Hebrajczyków⁶¹.

Klemens Aleksandryjski chciał wywalczyć dla filozofii miejsce w Kościele, a zarazem uczynić z chrześcijaństwa pełną i prawdziwą filozofię⁶². Według niego filozofia grecka

[...] posiada nawet jakąś własną formę rozpoznania prawdy, która wskazuje na boską «inspirację»⁶³.

Aleksandryczyk twierdził nawet, że kultura grecka może być uważana za przymierze, jakie Bóg zawarł z ludźmi, podobne do przymierza Starego Testamentu:

A więc Bóg zawarł z nami nowe przymierze. Helleńskie i judejskie to były stare. My zaś w nowy sposób, trzeci z kolei, czcimy go (przez przymierze chrześcijańskie), jako chrześcijanie⁶⁴.

Filozofia jest przygotowaniem duszy do przyjęcia wiary⁶⁵. Prowadzi ona bowiem człowieka do prawdy, ale nie chodzi jedynie o znajomość muzyki, geometrii czy astronomii, lecz o samego Chrystusa⁶⁶. Według Klemensa chrześcijaństwo jednak przekracza filozofię⁶⁷. Ojcowie uważali, że chrześcijaństwo rozwija się przede wszystkim dzięki Chrystusowi, nie filozofii⁶⁸.

Asymilacja filozofii przez chrześcijaństwo może być wytłumaczona w świetle teorii partycypacji, która wskazuje na wspólne źródło obu – Boga. Otóż filozofia grecka była niezależnym wysiłkiem rozumu ludzkiego, zmierzającego do rozwiązania wielkich problemów związanych z istnieniem, wiedzą i moralnością⁶⁹. Jeśli filozofuje się w pełni uczciwie i logicznie, to możemy być pewni, że nasz wysiłek spekulatywnego myślenia harmonizuje z Wiecznym Rozumem, Boskim Logosem

⁶¹ Klemens Aleksandryjski. *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*. T. 1. Warszawa 1994 nr I 20.99.

⁶² L. Rzodkiewicz. *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki Fides et ratio Jana Pawła II*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 1:2002 nr 1 s. 109.

⁶³ *Tamże* s. 110.

⁶⁴ Klemens Aleksandryjski. *Kobierce* nr VI 41, 6.

⁶⁵ *Tamże* VII 20, 2.

⁶⁶ J. Wojtczak. *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1972 nr 9/1 s. 265.

⁶⁷ Z. Kubacki. *Kościół, religie i zbawienie. O jedyności i powszechności zbawczej Kościoła oraz zbawczej roli religii niechrześcijańskich*. Kraków 2016 s. 30.

⁶⁸ *Tamże* s. 43.

⁶⁹ B.F. Cocker. *Christianity and Greek Philosophy: Or, the Relation between Spontaneous and Reflective Thought in Greece and the Positive Teaching of Christ and His Apostles*. New York 1870 s. 457.

objawionym w Słowie Bożym⁷⁰. Musimy bowiem pamiętać, że Autor natury jest tym samym Bogiem, który się objawił⁷¹. Skoro więc filozofia dotyczy rzeczywistości, to odkrywając w niej rozumność – *logos*, odkrywamy istnienie samego Boga, a to z kolei prowadzi nas do religii. I chociaż chrześcijaństwo jest czymś ponad rozumem i naturą i jest w pełnym sensie nadnaturalne, to jednak musi być w relacji do rozumu i natury, bo inaczej nie miałoby wpływu na człowieka⁷². Chrześcijaństwo ma związek także z myślą ludzką przed Chrystusem, ponieważ nie jest ono kompletnie nowym początkiem bez związku z przeszłością, lecz jego pojawienie się zostało przygotowane przez poprzedzające stulecia⁷³. Również język grecki nie jest przypadkowy, bowiem jeśli język jest wytworem myśli ludzkiej, to greka była widocznie najdojrzalszym przejawem jasności tej myśli i w cudowny sposób adekwatnym i pasującym do bycia nośnikiem boskiej myśli, pośrednikiem najdoskońszego objawienia się Boga człowiekowi, a to z kolei może być wyjaśnione tylko przez przyjęcie, że wieki myśli filozoficznej, które w Grecji poprzedziły nadejście chrześcijaństwa, były pod bezpośrednim wpływem Bożej opatrności i – w pewnym stopniu – oświecone przez Ducha Świętego⁷⁴. Stąd konkluzja, że filozofia grecka musi stanowić przygotowanie dla chrześcijaństwa⁷⁵.

Nastawienie Kościoła do religii pogańskich generalnie było negatywne, ale ojcowie Kościoła nie odmawiali poganom żyjącym przed Chrystusem możliwości zbawienia, o ile żyli zgodnie z rozumem/*logosem*⁷⁶. Takie podejście Kościoła do innych religii pozwoliło z jednej strony przeciwstawić się im, uznając, że ich źródłem jest szatan⁷⁷, a z drugiej nakłonić ich wyznawców do przejścia na chrześcijaństwo. Kościół zrekapitulował więc w sobie osiągnięcia kultury zachodniej, niejako ją chrystianizując i uznając za swoją. W tym sensie rację miał Koneczny, mówiąc, że Kościół przejął cywilizację łacińską. Biorąc pod uwagę, że dzięki Kościołowi udało się ocalić jej zdobycze po upadku Cesarstwa Rzymskiego, można powiedzieć, że cywilizacja łacińska utożsamiała się z Kościołem lub że Kościół był – z teologicznego punktu widzenia – wypełnieniem dążeń tej cywilizacji.

Rezultaty kształtowania Zachodu przez Kościół są wielorakie. Kościołowi zarzucano, że doprowadził do upadku Cesarstwa Rzymskiego. Taką opinię przedstawił np. Edward Gibbon, według którego powodem upadku Rzymu był

⁷⁰ *Tamże* s. 457-458.

⁷¹ *Tamże* s. 459.

⁷² *Tamże* s. 459-460.

⁷³ *Tamże* s. 461.

⁷⁴ *Tamże* s. 469-470.

⁷⁵ *Tamże*.

⁷⁶ Z. Kubacki, *Kościół, religie i zbawienie* s. 41.

⁷⁷ *Tamże* s. 42.

antymilitaryzm chrześcijaństwa⁷⁸ oraz niejako przewartościowanie życia po śmierci, co z kolei doprowadziło do porzucenia wartości, dzięki którym Rzym miał być silny, zwłaszcza ducha walki, który został pogrzebany w klasztorach⁷⁹. Jednak upadek kulturowy i intelektualny – zwłaszcza w VI i VII w., jak przekonuje Thomas E. Woods – był spowodowany przede wszystkim przez najazdy barbarzyńców⁸⁰. Dzięki Kościołowi przetrwało wiele dzieł, które bezpowrotnie byłyby stracone, gdyby nie praca mnichów⁸¹. Przykładem może być klasztor Monte Cassino, którego ożywienie w XI w. było – według Leightona B. Reynoldsa i Nigela G. Wilsona – „[...] najbardziej dramatycznym pojedynczym wydarzeniem w historii łacińskiej nauki w XI wieku”⁸². Opinia ta jest potwierdzona tym, że znaleziono tam wiele tekstów, które mogłyby zaginąć na zawsze, a wśród których są *Roczniki i Dzieje* Tacyty, *Złoty osioł* Apulejusza, *Dialogi* Seneki, *O języku łacińskim* Warrona, *De aquis* Frontinusa, prawie 30 wersetów szóstej satyry Juwenalisa, a wszystkie te dzieła nie zostałyby znalezione w jakimkolwiek innym manuskrypcie⁸³.

Warto podkreślić, że kopiowanie ksiąg brało się bezpośrednio z potrzeb religijnych. W *Regule* św. Benedykta znajduje się wskazówka do spędzania wolnego czasu na lekturze jako obowiązkowe ćwiczenie duchowe⁸⁴. Pojawiła się więc potrzeba sprowadzania i kopiowania ksiąg koniecznych do formacji mnichów⁸⁵.

Aktywność skryptoriów benedyktyńskich wyróżniała środowiska mnisze i przyczyniała się do rozwoju kultury piśmienniczej wczesnego średniowiecza⁸⁶.

⁷⁸ J. Gliściński. *Chrześcijaństwo a upadek Cesarstwa Rzymskiego*. „Collectanea Theologica” 1994 nr 1 (64) s. 63.

⁷⁹ Gibbon pisał: „As the happiness of a future life is the great object of religion, we may hear without surprise or scandal that the introduction, or at least the abuse of Christianity, had some influence on the decline and fall of the Roman empire. The clergy successfully preached the doctrines of patience and pusillanimity; the active virtues of society were discouraged; and the last remains of military spirit were buried in the cloister”. E. Gibbon. *The Decline And Fall Of The Roman Empire*. T. 1. London 1917 s. 611.

⁸⁰ T.E. Woods. *Jak Kościół katolicki zbudował cywilizację zachodnią*. Tłum. G. Kucharczyk. Kraków 2006 s. 15.

⁸¹ *Tamże* s. 49-51.

⁸² L.D. Reynolds, N.G. Wilson. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford 1991 s. 109: „The most dramatic single event in the history of Latin scholarship in the eleventh century was the phenomenal revival of Monte-cassino”.

⁸³ *Tamże* s. 109-110: „At one swoop a number of texts were recovered which might otherwise have been lost for ever; to this one monastery in this one period we owe the preservation of the later *Annals* and *Histories* of Tacitus (Plate XIV), the *Golden Ass* of Apuleius, the *Dialogues* of Seneca, Varro’s *De lingua latina*, Frontinus’ *De aquis*, and thirty-odd lines of Juvenal’s sixth satire that are not to found in any other manuscript”.

⁸⁴ Benedykt z Nursji. *Reguła* nr 48. <https://opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/regula_osb_03.html> [dostęp: 21.11.2021].

⁸⁵ A. Sutowicz. *Kultura religijna mniszek śląskich w okresie średniowiecza*. Legnica 2016 s. 156.

⁸⁶ *Tamże*.

Klasztory sukcesywnie wzbogacały swoje księgozbiory. Na przykład w Clairvaux w połowie XV w. było około 1,8 tys. kodeksów, w Citeaux było ich 1,2 tys.⁸⁷

Zasługi klasztorów nie ograniczają się oczywiście do przepisywania ksiąg. Mnisi byli również rolnikami Europy⁸⁸, przyczynili się do rozwoju technologicznego⁸⁹ oraz prowadzili działalność dobroczynną⁹⁰. Jednym z największych osiągnięć Kościoła jest uniwersytet i działalność naukowa. Z inspiracji religijnej ludzie średniowiecza stworzyli instytucję, dzięki której rozum i wiara zjednoczyły się. Taka komunია między tymi rzeczywistościami zdarzyła się tylko w cywilizacji zachodniej. Najgłębszą przyczyną utworzenia uniwersytetów było szerzenie wiedzy o Bogu i świecie przezeń stworzonym oraz cele duszpasterskie⁹¹. Symbioza religii z rozumem pozwoliła religii uzasadnić swoją treść oraz zrekapitulować poznanie świata z wiarą w Chrystusa-Logos. Już Klemens Aleksandryjski podkreślał przede wszystkim, że Chrystus jest Logosem⁹². Podobnie św. Justyn twierdził, że Chrystus jest tym samym Logosem, o którym pisali filozofowie⁹³. Utożsamienie Chrystusa z *logosem*/rozumem pozwoliło znieść opozycję rozumu i wiary na rzecz ich wzajemnego uzupełniania się. Dzięki temu Zachód stał się przesiąknięty wiarą pragnącą zrozumienia – *fides quaerens intellectum*⁹⁴.

Potępiana tak często inkwizycja spełniała również pozytywną rolę. Dzięki niej ukształtowała się instytucja sprawiedliwych sądów⁹⁵. Przyczyniła się także do zachowania czystości wiary i broniła Kościół przed sektami, a więc *de facto* ma swój udział w kształtowaniu cywilizacji zachodniej, której przewodnikiem w wiekach średnich był właśnie Kościół.

Zasługą Kościoła dla Zachodu jest również uregulowanie prawa międzynarodowego i prawa narodów (*ius gentium*) poprzez stworzenie prawa kanonicznego

⁸⁷ Tamże s. 158.

⁸⁸ T.E. Woods. *Jak Kościół katolicki zbudował cywilizację zachodnią* s. 36-38.

⁸⁹ Tamże s. 42.

⁹⁰ Tamże s. 45-46.

⁹¹ E.E. Cairns. *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła powszechnego*. Katowice 2003 s. 243.

⁹² B. Zgraja. *Chrystus Boski Logos – wzór i mistrz cnoty według Klemensa Aleksandryjskiego*. „Studia Warmińskie” 47:2010 s. 50.

⁹³ D. Mrugalski. *Logos* s. 187.

⁹⁴ Formuła ta pochodzi od św. Anzelm z Canterbury. W całości tekst z *Proslogionu* brzmi następująco: „Neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam. Nam et hoc credo, quia ‘nisi credidero, non intelligam’”. Anzelm z Canterbury. *Monologion, Proslogion*. Tłum. T. Włodarczyk. Warszawa 1992 s. 144.

⁹⁵ R. Konik. *W obronie Świętej Inkwizycji*. Wrocław 2004 s. 83-86. Autor wskazuje też na nadużycia ze strony inkwizycji – przykładem jest inkwizytor Konrad z Marburga (1180-1233), który nie stosował się do uwarunkowań i rygorów procesów inkwizycyjnych i skazał na stos wielu heretyków. *Tamże* s. 92.

oraz filozofii chrześcijańskiej i teologii⁹⁶. Kościół przyczynił się także do przyswojenia przez Zachód prawa naturalnego. Jak pisze Woods:

[...] pierwszy przykład współczesnego systemu prawnego Zachód miał okazję ujrzeć w prawie kanonicznym, dzięki temu impulsowi w Europie Zachodniej ukształtowała się współczesna tradycja prawna. Podobnie wyglądała sytuacja z prawem przestępstw, które było nie tylko pod wpływem zasad prawnych zapisanych w prawie kanonicznym, ale również katolickich teologicznych poglądów, zwłaszcza doktryny odkupienia grzechów rozwiniętej przez św. Anzelma. Wreszcie sama idea naturalnych praw, przez długie lata przypisywana liberalnym myślicielom XVII i XVIII wieku, wywodzi się od katolickich uczonych prawa kanonicznego, papieży, profesorów uniwersyteckich i filozofów. Im bardziej uczeni zagłębiają się w historię Europy Zachodniej, tym bardziej przekonują się o wpływie, jaki Kościół katolicki jako architekt wywarł na kształtowanie się naszej cywilizacji⁹⁷.

PODSUMOWANIE

Odpowiadając na tytułowe pytanie swojej książki: *Dlaczego Zachód rządzi – na razie*, Ian Morris wskazał przede wszystkim czynnik geograficzny – „Zachód rządzi z powodu geografii”⁹⁸. Morris odrzuca teorię długoterminowej blokady oraz krótkoterminowych zmian⁹⁹. Według pierwszej Zachód rządzi światem, ponieważ kiedyś jakiś czynnik spowodował, że uzyskał później przewagę nad Wschodem. Według teorii krótkoterminowych rządy Zachodu są wynikiem wielu nieodległych w czasie przyczyn. Czy wpływ religii na cywilizację jest zatem czynnikiem długoczy krótkoterminowym?

Biorąc pod uwagę, że religijność jest składową ludzkiej natury, można powiedzieć, że religia nie jest ani czynnikiem długo-, ani krótkoterminowym. Jako że religia jest rezultatem religijności, towarzyszy człowiekowi od zawsze, a zatem od początku swego istnienia człowiek kształtował cywilizację wraz z religią. Jest ona więc niejako duszą cywilizacji. Stanowi środowisko jej kształtowania się. Religia pomaga kształtować cywilizację w odniesieniu do Transcendencji. Dzięki temu sama cywilizacja jest przeniknięta wartościami religijnymi, stanowiącymi jedną z głównych motywacji jej tworzenia, oddziałującymi na naukę, sztukę i moralność. Miejscem, które można uznać za twierdzę cywilizacji łaćńskiej i początek jej

⁹⁶ S. Wielgus. *Ius gentium*. W: *Powszechna encyklopedia filozofii*. Red. A. Maryniarczyk s. 5-6. <<https://www.ptta.pl/pef/pdf/i/Iusgentium.pdf>> [dostęp: 21.11.2021].

⁹⁷ T.E. Woods. *Jak Kościół katolicki zbudował cywilizację zachodnią* s. 216.

⁹⁸ I. Morris. *Dlaczego Zachód rządzi* s. 657. Położenie geograficzne wymusza określone zachowania, które później okazują się decydujące dla uzyskania przewagi nad resztą świata.

⁹⁹ *Tamże* s. 17-25.

powstawania, jest założony w 529 r. przez św. Benedykta z Nursji klasztor na Monte Cassino¹⁰⁰. Według Konecznego w Kościele nastąpiła

[...] olbrzymia praca odkrywania piśmienniczej spuścizny rzymskiej, a tym samym oparcie się katolicyzmu o relikty rzymskiej cywilizacji. Jednak było to również «korygowaniem klasycyzmu przez katolicyzm». Tworzyła się zatem, jego zdaniem, od tej pory cywilizacja łacińska, nawiązująca do spadku cywilizacji rzymskiej, a stanowczo przeciwstawiająca się bizantynizmowi i coraz wyraźniej opowiadająca się za papieżem – uznająca supremację sił duchowych nad fizycznymi. Od tego momentu dostrzegamy właściwy początek cywilizacji łacińskiej, która zaznaczyła swą odrębność wobec cywilizacji bizantyńskiej¹⁰¹.

Cywilizacja łacińska we wszystkich dziedzinach życia, zwłaszcza publicznego, opiera się na etyce, czym różni się od bizantyjskiej, która zamiast na etykę postawiła na władzę¹⁰². Religia miała więc przemożny wpływ na kształtowanie cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Znaczenie religii – zwłaszcza chrześcijańskiej – nie wiąże się z silną pozycją instytucji religijnych, lecz wynika z ludzkiej natury, której częścią jest religijność.

BIBLIOGRAFIA

- Anzelm z Canterbury: *Monologion, Proslogion*. Tłum. T. Włodarczyk. Warszawa 1992.
- Augustyn z Hippony: *O państwie Bożym. Przeciw poganom ksiąg XXII*. T. 2. Przeł. W. Kor-natowski. Warszawa 1977.
- Babiński J.: *Irreligia*. Peplin 2010.
- Banek K.: *Religia starożytnej Grecji*. W: *Słownik wiedzy o religiach*. Red. K. Banek. Bielsko-Biała 2007 s. 419-426.
- Banaszak M.: *Historia Kościoła katolickiego*. T. 1. Warszawa 2005.
- Kult cesarzy*. <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kult-cesarzy;3928881.html>> [dostęp: 20.11.2021].
- Bargiel F.: *Niektóre źródła współczesnego ateizmu*. W: *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*. Wybór i oprac. F. Adamski. Kraków 2011 ss. 248-286.
- Benedykt z Nursji: *Reguła*/ nr 48. <https://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/regula_osb_03.html> [dostęp: 21.11.2021].
- Bokiej A.: *Cywilizacja łacińska. Studium na podstawie dorobku historyczno-filozoficznego Feliksa Konecznego*. Legnica 2000.
- Buckley M.J.: *Ateizm w sporze z religią*. Przeł. M. Frankiewicz. Kraków 2009.

¹⁰⁰ A. Bokiej. *Cywilizacja łacińska. Studium na podstawie dorobku historyczno-filozoficznego Feliksa Konecznego*, Legnica 2000 s. 112.

¹⁰¹ *Tamże* s. 112-113.

¹⁰² *Tamże* s. 114. Nie tylko zresztą od bizantyjskiej, ale właściwie od wszystkich innych cywilizacji.

- Cairns E.E.: *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła powszechnego*. Katowice 2003.
- Chalupa A.: *How Did Roman Emperors Become Gods? Various Concepts of Imperial Apotheosis*. „Anodos. Studies of the Ancient World” 2006-2007 nr 6-7 s. 201-207.
- Cocker B.F.: *Christianity and Greek Philosophy: Or, the Relation between Spontaneous and Reflective Thought in Greece and the Positive Teaching of Christ and His Apostles*. New York 1870.
- Courtney-Batson D.: *Per venerabilem: from practical necessity to judicial supremacy. W: Pope Innocent III and his World*. Red. J.C. Moore. Aldershot 1999 s. 287-304.
- Ehler S.Z, Morrall J.B.: *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries*. Westminster 1954.
- Gibbon E.: *The Decline And Fall Of The Roman Empire*. T. 1. London 1917.
- Gliściński J.: *Chrześcijaństwo a upadek Cesarstwa Rzymskiego*. „Collectanea Theologica” 1994 nr 1 (64) s. 63-70.
- Goldie M.: *Locke on Religious Toleration*. <<https://oll.libertyfund.org/pages/locke-on-religious-toleration-by-mark-goldie>> [dostęp: 20.11.2021].
- Grumelli A., Bolino G.: *Cechy współczesnego ateizmu. W: Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*. Wybór i oprac. F. Adamski. Kraków 2011 s. 287-300.
- Hilckman A.: *Die Wissenschaft von den Kulturen*. „Zeitschrift für Philosophische Forschung” 1970 nr 24 s. 637-639.
- Hilckman A.: *Feliks Koneczny und die Vergleichende Kulturwissenschaft*. „Saeculum” 1952 nr 3 s. 571-602.
- Kamiński S.: *Filozofia Boga*. Lublin 2001.
- Klemens Aleksandryjski: *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*. T. 1. Warszawa 1994.
- Koneczny F.: *O wielości cywilizacji*. Karków 1935.
- Koneczny F.: *Religje a cywilizacje*. „Ateneum Kapłańskie” 1926 t. 12 s. 3-14.
- Konik R.: *W obronie Świętej Inkwizycji*. Wrocław 2004.
- Krąpiec M.A.: *Ja – człowiek*. Lublin 1991.
- Krąpiec M.A.: *Odzyskać świat realny*. Lublin 1999.
- Kreft D.: *Człowiek a kultura*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 4:2005 nr 2 (7) s. 102-120.
- Kubacki Z.: *Kościół, religie i zbawienie. O jedyności i powszechności zbawczej Kościoła oraz zbawczej roli religii niechrześcijańskich*. Kraków 2016.
- Kuriański M.: *Feliks Koneczny (1862-1949) o stosunku religii do cywilizacji*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 9:2010 nr 1 (16) s. 96-117.
- Locke J.: *A Letter Concerning Toleration*. Tłum. W. Popple. <<https://www.constitution.org/jl/tolerati.htm>> [dostęp: 5.04.2017].
- Lohfink G.: *Jakie argumenty ma nowy ateizm. Krytyczna dyskusja*. Przeł. J. Machnacz. Wrocław 2009.
- Madison J.: *Letters and other writings*. T. III. Philadelphia 1865.
- Markowska W.: *Mity greckie*. Warszawa 1957.
- Morris I.: *Dlaczego Zachód rządzi – na razie*. Przeł. T. Bieroń. Poznań 2015.
- Mary L.: *Pope Innocent III and the Marks of a Great Papacy*. <<https://catholicism.org/pope-innocent-iii-and-the-marks-of-a-great-papacy.html>> [dostęp: 20.11.2021].

- Mrugalski D.: *Logos. Filozoficzne i teologiczne źródła idei wczesnochrześcijańskiej*. Kraków 2006.
- Reale G.: *Historia filozofii starożytnej. Od początków do Sokratesa*. T. 1. Przeł. E. I. Zieliński. Lublin 2005.
- Reynolds L.D., Wilson N.G.: *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford 1991.
- Rzodkiewicz L.: *Dialog chrześcijaństwa z kulturą antyczną w świetle encykliki Fides et ratio Jana Pawła II*. „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 1:2002 nr 1 s. 101-125.
- Stępień T.: *Europa wobec cywilizacji. Antona Hilckmana porównawcza nauka o cywilizacjach. Zasady – Metoda – Zastosowanie*. Toruń 2013.
- Surzyn J.: *Papiestwo*. W: *Słownik myśli społeczno-politycznej*. Red. M. Siwiec. Bielsko-Biała 2005 s. 150-159.
- Sutowicz A.: *Kultura religijna mniszek śląskich w okresie średniowiecza*. Legnica 2016.
- Szopa R.: *Św. Tomasz z Akwinu teoria partycypacji bytu w ujęciu Louisa Geigera i Cornelio Fabra. Studium historyczno-metafizyczne*. Legnica 2017.
- Tupikowski J.: *Fragmentacja filozofii a kryzys współczesnej kultury*. W: *Wiwisekcja czyli co dolega współczesnej kulturze*. Red. A. Ziombra. Legnica 2013.
- Wielgus S.: *Ius gentium*. W: *Powszechna encyklopedia filozofii*. Red. A. Maryniarczyk. <<https://www.ptta.pl/pef/pdf/i/Iusgentium.pdf>> [dostęp: 21.11.2021].
- Wojtczak J.: *Stosunek Klemensa Aleksandryjskiego do filozofii według „Stromata”*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1972 nr 9/1 s. 263-288.
- Woods T.E.: *Jak Kościół katolicki zbudował cywilizację zachodnią*. Tłum. G. Kucharczyk. Kraków 2006.
- Wucherer-Hundenfeld A.K.: *Doniosłość fenomenu współczesnego ateizmu*. Tłum. F. Adamski. W: *Ateizm oraz irreligia i sekularyzacja*. Wybór i oprac. F. Adamski. Kraków 2011 s. 225-247.
- Zdybicka Z. J.: *Udział filozofii w określaniu prawdziwości religii*. W: *Filozofować w kontekście teologii. Problem religii prawdziwej*. Red. P. Moskal. Lublin 2004 s. 37-49.
- Zgraja B.: *Chrystus Boski Logos – wzór i mistrz cnoty według Klemensa Aleksandryjskiego*. „Studia Warmińskie” 47:2010 s. 49-69.

Streszczenie: Religia jest zasadniczą częścią cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Kształtowała Zachód w specyficzny sposób poprzez supremację wartości/sił duchowych ponad doczesnymi. Religia jest potężnym czynnikiem kształtującym, ponieważ należy do ludzkiej natury. Ludzie są bytami religijnymi i przez to cywilizacja jest przesiąknięta religią, szczególnie Zachód, który w zasadzie został ocalony przez Kościół od zniszczenia po upadku Cesarstwa Rzymskiego.

Słowa kluczowe: religia, cywilizacja, Zachód, Kościół, natura ludzka.